

FRIED ISTVÁN

Lesz egyszer egy Közép-Európa?

A KÖZÉP-EURÓPA-DISKURZUS ZÁRÓ-NYITÓ GONDOLATAI

Szlovén ragozás: „én jó vagyok, te rossz vagy, ő szemét”.

(Žarko Petan aforizmája, Bor Ambrus ford.)

Közép-Európa csak Közép-Európából érthető meg igazán, és közép-európainak lenni főként azt jelenti, hogy önmagunkat nem értjük.

(Esterházy Péter: A vihar kapujában)

Aligha mondható derűsnek, megnyugtatónak vagy biztatónak az a beszélgetéssorozat, amelyre a *Tiszatáj* (1992–1993-as számaiban) vállalkozott, amikor *Közép-Európai változatok* című töprengéseimet a vitaindítás céljából közreadta, arra számítván, hogy az égető és sokat foglalkoztató kérdések számos érdeklődőt ösztönöznek hozzászólásra, ingerelnek ellenkezésre. Részben a folyóirat jellegéből következően nem alakult ki túlságosan messze tekintő kollokvium, mivel a még Ilia Mihály kezdeményezésére szerveződött rovat, a Németh László örökségét magáénak valló, kelet-európai tárgyú cikksorozat óta szinte nincs és nem volt a „legális” *Tiszatáj*nak olyan száma, amelyben valamilyen módon ne került volna szóba operett-régióink, véres-vérző zónánk, viharzó térségünk, Európának gondteli mostohagyermeké. S mivel a magyar folyóiratok közül a leginkább következetesen és a leginkább a hídépítés illúziójával ezt a nemes ügyet a *Tiszatáj* vállalta, a tudományos igényeket is kielégítve lett eszmei jogutódja az 1930-as évek sokat ígérő és morális szempontból nagy értékű folyóiratkezdeményeinek, az *Apollo*, a *Láthatár*, a *Tanú* közép-európai és kelet-közép-európai kutatásainak. Tudománytörténetileg még nincs fölmérve, hogy az Ilia Mihály által átformált „vidéki” folyóiratból miként lett a magyar közép-európaiság értékkeremtő műhelye, információs bázisa; mily roppant jelentőségű és az irodalomközi folyamat szempontjából mily lényeges az a tény, hogy a zónánk szláv és román nyelvű irodalmainak elkötelezett ifjú irodalomtörténészek és részben történészek rendszeresen hírt adtak a zóna egy-egy irodalmának újabb fejleményeiről, keresve a magyar irodalommal párhuzamba hozható jellemzőket, bemutatva a műfaji-tematikai változatokat az együttélés, a dogmákkal szembe forduló irodalmiság témáira. Németh László (és Bartók Béla) örökségének vállalása munkált azokban a rövidebb írásokban, amelyek „műfajilag” ugyan inkább minősíthetők olvasmányaplónak vagy élménybeszámolóknak, de amelyek éppen ezért a személyesség hitelességével igazolták a magyar irodalom tágabb, közép-európai, kelet-közép-európai kontextusa kutatásának jogosultságát.

S minthogy az Ilia Mihály kultúráközvetítői-szerkesztői elveiből jottányit sem engedő, jelenleg is működő szerkesztőség ezt a fajta regionális elkötelezettséget érvényesíti (amely természetesen a zóna valamennyi irodalmát egyként bemutatásra, méltatásra érdemesnek vélte és véli, külön hangsúllyal a nemzetiségi, kisebbségi irodalmakat, amelyek komparatistikailag is teljes joggal tarthatnak elemzésre igényt): így a közép-európai kultúrák és kulturális kontextusok megvitatása valójában szinte minden

lapszámban napirenden van, akár egy szlovén irodalmi blokk adja erre az ürügyet, akár Erdély városainak demográfiai változásai, mint a nemzetiségi lét és kapcsolatrendszer jelzése, akár a szó szorosabb értelmében vett fejtegetés arról: létezik-e Közép-Európa?

Ennek a nem annyira vitázó, mint inkább egy közbülső fázisról gondolkodó cikknek címe Mészöly Miklós *Volt egyszer egy Közép-Európa* című kötetének sugalmazásában egyszerre mélabús, ténymegállapító, történetív nemesülő gondolatát idézi, a Közép-Európával szemben ma lehetséges magatartások változatait, méghozzá nem külön-külön élő variánsokat, hanem az érzékenység korában divatba jött *vegyes érzelmű* mentalitást, amely a *fájdalom gyönyöre*, az *édes melankólia* képzetekhez hasonló, vagy a *Traviata* „mysterioso” dallamait magyarra *rejtelmes-édesként* adaptáló (aligha tagadhatóan szentimentális) világérzékelést. S ha csak *volt* egyszer (mint a mesében?) egy Közép-Európa, akkor talán gondolatban, emlékekben, reflexekben, vágyakban, indulatokban még él, talán föltámasztható, talán szükséges is volna föltámasztása. Tény, hogy Prágában rendszeresen jelenik meg *Közép-Európa* címmel folyóirat, amely Bibó Istvántól Konrád Györggyel bezárólag több magyar szerzőt is közöl; a klagenfurfi illetőségű *Information zur Deutschdidaktik* (amely feltehetőleg sok osztrák és talán néhány németországi tanárhoz is eljut) 1991-ben Közép-Európáról tematikus számot közölt, benne Johann Holzner, innsbrucki egyetemi docens értő tanulmányával Esterházy Péter *Fuharosok* című művéről (időszerű, a szovjet rendszer magyarországi berendezkedését hírül adó alkotást láttatva a regényben), és a folyóirat hátlapján Fred Hergovich verse díszel. A kurta-furcsa verszet mintegy összefoglalni látszik mindama székepszist és nosztalgia, iróniát és lehetőséglátogatást, amely a Közép-Európa-gondolat jelenlegi képviselőit jellemzi.

*A kommunális politikusok
soknemzetiségű államra esküsznek,
töprengenek egykori nagyságán,
éjjelente Ausztriára gondolnak,
Lemberg, Prágára, Triesztre gondolnak
és nem a Parapatic-hegyre.*

Közép-Európa minduntalan fel-felbukkan mint gondolat, mint létrehozandó – a Nyugat amerikanizálódásától, a Délkelet „balkanizálódásától”, a Kelet kiszámíthatatlan és kaotikus, ám számításon kívül aligha hagyható hatalmi pozíciójától nem zavart – egység, szellemi entitás, szellemi vámszabad terület, kulturális örökséget ápoló, továbbörökítő mintatelep mint utópia, újra meg újra „anti-politika”. S ismét Magyarország, magyar folyóiratok a (*Tiszatáj* mellett például az *Európai utas* vagy a *Kisebbségkutatás*) játszanak itt fontos szerepet, a nagy hatású, színvonalas *Lettre Internationale* már magyar változatában is szolgálja a kultúráközvetítés ügyét, a goethei ihletésű kölcsönös fordításirodalom világirodalomig vezető eszméjét. *Volt egyszer egy Közép-Európa*: elmúltába, emlékké válásába nemigen akar belenyugodni az a nemzedék, meg az utána következő sem, amelytől elraborták utópiája valóságra váltásának lehetőségét. S ha a *Tiszatáj*-ankétra szánt és ígért hozzászólásokból szám szerint viszonylag kevés kapcsolódott közvetlenül (de ez a kevés annál jelentősebbet mondott ki!) a Közép-Európa-diszkurzushoz, viszont a folyóirat egésze, erdélyi és magyarországi adalékaival, vajdasági és egyéb tájak problémáit idéző hozzájárulásaival ennek a szimpóziumnak részesévé avatta mindazokat, akik ennek a soknyelvű és megosztott térségnek krónikásai, hírvivői, szószólói, elemzői.

Kezdjük azonban záró és nyitó fejtegetésünket (Madáchcsal szólva: kezdet és vég egymást éri) nagyon messziről. Lapozzuk föl Julian V. Bromley írását (*A szovjet néprajztudomány a jelenlegi gyakorlatban*. Ethnographia 1989). Különös figyelemmel olvassuk az „ősközösségre” vonatkozó fejtegetéseket, a néprajzi anyag szerepét az „etnogenezis kutatásának problémáiban”. Az egykori Szovjetunió területén élő népek kialakulásáról szól, arról nevezetesen, hogy az etnogenezis kérdése azoknál a népeknél vetődik föl a leginkább, amelyek „nemrég alakultak át nemzetté”, s ezért arra törekednek, hogy visszafelé haladva a múltban megkeressék történelmi gyökereiket, jelenlegi lakóhelyük jogos birtoklásának múltba nyúló, messzi múlttal igazolható *ideológiai* megalapozását. „Például a Kaukázusban, Azerbajdzsánban a jövevény török nyelven beszélő népességet őslakosnak adják ki, jóllehet, a türkök csak a X. század körül jelentek meg a Kaukázus délkeleti részén. Örményföldön pedig kétségbe vonják, hogy a helyi, kaukázusi eredetű urartui kultúra megelőzte volna az indo-európai származású örményekét.”

Más kérdés, hogy még ott, ahol az etnikai folyamatosság a tudomány jelenlegi állása szerint többé-kevésbé megbízhatóan igazolható, még ilyenkor sem lehet a „kulturális folytonossággal” azonosítani, „ezek ugyanis nem vagy csak részben fedik egymást, annál is inkább, mivel egy-két kivételtől eltekintve, a népek nagy többsége jelenlegi etnikai területén jövevénynek számít, és a népek mostani elterjedése általában nem esik egybe az őshazájuk területével.”

Nemigen kell térségünkben analógiákat keresnünk; az a típusú őskeresés, őshazabizonygatás, kulturális küldetéstudat, amelyről Bromley akadémikus kaukázusi viszonylatokban szól, a közép-európai, kelet-közép-európai zónában is nem egy (új) államalakulat hivatalos ideológiájának szerves része, s mintegy a közép-európai összefogás ellen ható tényezőnek számít. Hagyományra épít ez a felfogás, amely a „nemzeti ébredés”-ként minősített periódusban (kb. 1780–1849) kezdett kiépülni, az államszervezés végső célja érdekében a birtokolni vágyott territórium fölött megszerzendő politikai-gazdasági uralom mellé a szellemi tanúsítványt kiállítandó. S korántsem idillt sugalló, nosztalgiai ébresztő ellenpéldaként idézem Eugen Lemberg önéletrészletének egy jellemző részletét. Az 1903–1976 között élt-működött, csehországi születésű irodalom- és művelődéstörténész, aki emigrációban élt, a II. világháborút követően leggyermekkorának, a Monarchiának világát eleveníti föl: „Ha valaki az elemi iskolás gyerek Eugen Lemberget megkérdezte volna Plzeňben vagy akár Litoměřice-ben, mi volna valójában, osztrák, német, »Böhme« vagy cseh (Tscheche), zavartan kereste volna a választ.” Az osztrákok ugyanis – úgy gondolta – Bécsben laknak, a németek az országhatáron túl, a Böhme: gúnynév (Schimpfwort) és *csebet* jelent, és csehnek semmiképpen sem tudja magát. Még inkább jellemzi a két világháború közötti cseh helyzetet Max Brod egy regényrészlete (*Der Prager Kreis*. 1966.), amely a közép-európai béke és közép-európai megosztottság dilemmáit mutatja föl:

„A »Színészek klubja« színházi előadást szervezett, és ehhez az alábbi vígjátékot választotta: *A cseh és a német*, méghozzá a modern cseh irodalom kezdeteinek korszakából. A színdarab éppen azért oly érdekes, mivel egy-két szerepet benne németül [...] írtak meg, más szerepeket viszont cseh nyelven. A két nemzet között támadt félreértéseket ábrázolta, igen szelíd módon, ám ezek a félreértések legalábbis szűkebb körben egy szerelmi idill révén simulnak el. Az előadás a Köztársaság kritikus napjaiban jött létre, a hitleri csapatok betörése előtt néhány hónappal, a müncheni kapituláció előtti időszakban (1938), és Prágában szenzációt keltett. Beneš elnök is megjelent az előadáson páholyában, s a nézőközönség lelkes tapssal fogadta. Minden jegy elkelt.

Az előadást meg kellett ismételni. A cseh és a német fasiszták távol tartották magukat, sajtójukban hevesen támadták a kulturális megértésnek ezt a kísérletét. Figyelemre méltó, hogy a cseh színház jeles művésze, Vydra úr, aki kiválóan beszélt németül, szerepét ebben a színdarabban németül játszotta, míg a német színház egy művésze és rendezője, Taub úr, a színpadon szép cseh nyelven alakította szerepét. Az emberek ebből az ártatlan vígjátékból politikumot csináltak, mindkét részről sok jóakaratot tanúsítottak – ám a rombolni szándékozó hatalmak ez idő tájt erősebbnek bizonyultak."

A közép-európai megosztottság forrására (vagy egyik forráslehetőségére) a megbékélést célzó szándékokra hozott (típus)példák után térjünk vissza Mészöly Miklóshoz, aki a Közép-Európa-diskurzusoknak két alapfogalmáról töpreng megfontolandó módon, a *nemzetiről* és a *nemzetköziről*. „Nemzeti és nemzetközi: a század két nagy feszültségcentruma. Éljük a nemzeti érzés, a legkisebb népcsoportot is megillető jogok eufóriáját – másrészt a multinacionális tömbök szerveződése teremt a nemzetinek kemény, csonkító normákat (hol hogyan). S egyre szaporodik a két trend közé szorult »történelmi rokkantak« száma [...] ami nemzeti, az zavarokkal küzd, ami nemzetközi, annak az ideologikuma nem elégséges terápia." (*A negyedik út*. Szombathely, 1990. 82.)

Mészöly Miklós pontos meghatározása a közép-európai dilemmákat előlegezi: hiszen például a Közép-Európa gerincét alkotó Monarchiát éppen a „nemzeti” erők feszítették szét, mivel a „nemzetközi” (vagy „nemzetek feletti”) sem érzületben, sem gondolkodásban, sem célszerű tájékozódásban nem volt képes megfelelni a korszerű magatartást megcélzó követelménynek, a goethei értelemben vett egyetemes kritériumainak. Hiszen a Goethe által kívánatosnak és kialakítandónak minősített *világirodalom* folyama eredménye, és a partikulárisat, az egyedit, az egyéni, a sajátos nem megszüntető, hanem éppen ellenkezőleg: megőrző-értékképző-összmunka gyümölcse; s az Egész annál értékesebb, minél lényegesebb az egyéni, egyedi, a partikuláris hozzájárulása. Más kérdés, hogy Goethe irodalomban, művelődési kapcsolatokban és kölcsönös fordításirodalomban gondolkodott, amelynek hátterében, „gazdasági” ösztönzésében a közlekedés rendkívül gyors fejlődése, a világkereskedelem kiépülése, tehát népek, régiók rendszeres (és békés) érintkezése áll. Igen jellemző, hogy még a Monarchia iránt illúziókat táplált Franz Werfel szerint is – Alma Mahler-Werfel emlékezése: *Mein Leben*. Frankfurt/Main 1986. 149–150. – az *operett* őrizi a leghívebben a régi Ausztriát: „ebben a banális műformában – mondta Werfel – tükröződik a régi Ausztria, ritmusaiban, tréfáiban...” Márpedig az operett cseh, lengyel, magyar mű-népdalainak, Bartók Béla szavaival élve „nemzetközi zenei szargonjának” Monarchia-jellemzővé válása jelzi: mennyire illuzórikus a néhány nemzeties külsőségre épített „nemzetköziség”. Ám – ez is kitetszik Mészöly szavaiból – a „nemzeti” régiókban kezdettől fogva zavarokkal küzd: nemcsak a magyar irodalmat kísérte végig, Kisfaludy Sándortól Ady Endréig, onnan Németh Lászlóig, Illyés Gyuláig „Herder árnyéka”, a nemzethalál gondolata, megjelenik az a cseh, a szlovák irodalomban (Kollár „denevérszerű lét”-en kesereg *Slávy dcera* című eposza előhangjában az 1820-as években), a szerb nyelvű irodalomban: a montenegrói püspök-fejedelemből, Petar Petrović Njegoš drámai formájú, eposzi funkciójú művében, az 1847-es *Gorski vijenac*-ban (Hegyek koszorúja) az igazhitűeket ért nemzeti sorscsapásokat Isten büntetésének tulajdonítja, amellyel bűneik miatt sújtja, azaz a török elnyomással Montenegro népét. A nemzethalál tudata mellett a szüntelen nemzeti fenyegetettség, az elfajzás, a saját hazában földön kijutott idegenség különböző korokban, különböző irodalmi-publicisztikus formában bukkan föl. S mindezzel a népet-nemzetet sújtó csapássorozattal szemben egyetlen védekezés

lehetséges: a *nemzeti* eszme tettere váltása, amely a nemzeti függetlenség, a nemzeti önszerveződés révén valósulhat meg, szemben a külső és belső idegenekkel, elidegenedettekkel szemben. Minthogy a régió valamennyi népének a soknemzetiségű államközösségben adatott meg a hol szerencsésebb, hol – többnyire – nagyon kevésé szerencsés lét, egyrészt a (nemzeti jellegű) sérelmek halmozódtak egymásra, másrészt a kultúra óhatatlanul magán viselte a soknemzetiségű állam több kulturáltságából (és többnyelvűségéből) fakadó jelleget. A Monarchiához visszatérve: éppen ez a tény adta a Monarchia-kultúra megkülönböztető vonásait az európai kultúrán belül, ez a kulturális sokféleség és a kultúra területén jó darabig élő és ható „pluralizmus”, amely természetesen kifejezetten nemzeti kultúrák szabad egymásmellettségét segítette, sugalmazván a kultúrák magától értetődő kölcsönhatását. Ám azt is mondhatjuk: a Monarchián belül egyszerre működtek a centripetális és a centrifugális erők, nem egyenlítették ki és nem semlegesítették egymást. Annyi tetszik bizonyosnak, hogy a Monarchia *gazdasági és kormányzati* egység volt, ennek számos előnyével és a kortársak szerint számosabb hátrányával. Arra mindenesetre alkalmatlan volt a Monarchia szervezete, hogy a nemzeti mozgalmaknak irányt adjon, elfogadható alternatívát kínáljon; s csupán a kései utókor döbbsen rá: a Monarchia romjain létesült, magukat nemzetinek hirdető (többnemzetiségű!) államok örökölték a Monarchia hátrányait, azonban annak előnyei nélkül, fenyegetettség-érzésüket pedig nem oldotta, nem oldhatta a (vélt?) nemzeti függetlenség mámore, hiszen gazdaságilag válságról válságra vergődtek, politikailag pedig előbb a német, majd a nem kevésbé mohó orosz-szovjet imperializmusnak áldozatai lettek. S így újra meg újra a nemzetekfölöttiség-nemzetköziség látszatával leplezett idegen nacionalizmusok foglyaiként ábrándozhattak arról, hogy *volt egyszer egy Közép-Európa*.

Már aki ábrándozott. Hiszen az igazi felszabadulásukat ünnepelni kész nemzetek vagy újabb osztódásnak néztek elébe, vagy a fenyegetettség más változatával kerültek szembe. S a legkevésbé sem avval foglalkoztak, miképpen lehet együtt, egymást segítve, közös problémákon közösen töprengve megjelenni a „népek hazája, nagyvilág” előtt. Ehelyett egyre-másra az idealizált Közép-Európa-lét gondolatának kisajátítását lehet tapasztalni, a közös múlt megtagadását, a szomszéd szegény rokonnak minősítését; miközben a gazdagabb pártfogó önzetlenségére számítva igyekeznek (nem egyszer egymás rovására) elsőként az egységesnek hitt Európa-birtok sáncai mögé jutni.

Akik a *Tiszatáj*-ankétnek inkább a jelenkori politikai helyzetre vonatkoztatható gondolataira reagáltak, teljes joggal tekintettek némi mélabúval a Közép-Európa-fogalom inflálódására, elmosódottságára – sőt arra is, hogy több évszázad sem volt elegendő arra, hogy nemzeté vált népek saját múltjukat és viszonyukat a szomszédokhoz és a világhoz feldolgozzák, illetőleg az újonnan alakult államok (nemzeti) lényegüket eleve ne másokkal szemben kíséreljék meg meghatározni, lehetőleg azokkal szemben, akikkel őket a történelem több évszázadon át összekötötte, és akikkel – tetszik, nem tetszik – a kultúrát, a mentalitást a világ eseményeire való (többnyire ingerült) reakciót tekintve számos hasonlóság rokonítja. Mélabú, sőt helyenként ború fogja el mindazokat, akik a mottóban idézett Žarko Petan egy másik aforizmjának igazát kénytelenek bevallani, minthogy azok, akiket illet, nem óhajtják a múltat bevallani. Az aforizma így szól: „Szlovénnak lenni főleg Szlovéniában nehéz”. S még egy aforizma, amelynek tanulsága talán általánosítható, jóllehet, a Balkán történései a mondás helyi időszerűségét tanúsítják: „A »Ki kicsoda?« jugoszláv kiadása: »Ki kicsodát?«”

Ezenközben többek szerint a Nyugat sugalmazására létrejött „visegrádi hármak” (egy utópia szerint Közép-Európa lehetséges kemény magja) a valóságban előbb bizonytalanokodó négyekké bővült, majd a cseh fél részéről hangzottak el határozott megnyilatkozások a lengyel–magyar–cseh ellenzékiek egykori „virtuális Közép-Európá”-jának fölöslegességéről és kétes hasznáról. S alig rejtve egy más típusú orientáció rémlik föl: nevezetesen a Németországgal való szorosabb (gazdasági? politikai? kulturális?) együttműködés talán eredményekkel kecsegtethetne? Megszűnt a félelem Naumann Közép-Európa-tervétől? Az egykor valóban fölösen túldimenzionált Drang nach Osten-jelenség egyáltalában lehetőségként sem létezik, a történelmi emlékekből is kiirthatóan szűnt meg? Vagy valós az a remény, hogy az „új szövetségi államok” át- és megszervezésével, az eltérő közeli múlt kölcsönös gyanakvásokat hozó német–német ellentétei kiegyenlítésével, a szociális demagógia keltette idegengyűlölet szerveződésével küszködő és a Közös Piacnak egyébként is sokszorosan elkötelezett Németország altruista erőnyekét fog csillogtatni? S mit szólnak ehhez a Németországban szép számban élő, tehetős és olykor hangos szervezeteket létrehozott szudétanémetek?

Kossuth Lajos vagy Jászi Oszkár konföderációs terveinek „szláv” és román fogadtatása el kellene hogy gondolkodtasson mindenkit, aki Közép-Európa lehetőségein töpreng; meg az a tény, amit Heiszler Vilmos említett: a társszerzős könyvekkel, kulturális projektumokkal, majd politikai aktivitással a közép-európai gondolatot népszerűsítő Erhard Busek a pártpolitikába vonult vissza, és ma már nem látja oly sürgető feladatnak egy osztrák–magyar alapozású „Projekt: Mittel-Europa” körül végzendő szervezőmunkát, mint ahogy jóindulatú figyelmeztetésként kell tudomásul vennünk Freiburg im Breisgau Egyeteme Szlavisztikai Tanszéke vezetőjének, a cseh Antonín Měšťannak több mint szkeptikus tanulmányát, aki vizsgálódásai summázatát ekképpen adja: „sehoh a szépirodalomban még a nyoma sem lelhető föl annak az eszmének, hogy szorosabb politikai együttműködés jöjjön létre a lengyelek, a csehek, a szlovákok, a magyarok, a horvátok, az osztrákok, a németek stb. között; más szóval: a közép-európai népek összetartozásának gondolata hiányzik a háborút követő szépirodalomból. A nosztalgikus emlékezés az egységes államban egyesített különféle népekre (a Nagy-Morva Birodalomra, a középkor és a barokk periódus cseh vagy lengyel államára, a Habsburg Birodalomra) aligha viszi előbbre az egyesült Közép-Európa ügyét. Nem tudom elképzelni, hogy a Pentagononale vagy a Hexagonale a jövő szépirodalmában visszatükröződhetne”. (*Der mitteleuropäische Raum in den Literaturen Mitteleuropas nach 1945*. In: *Westmitteleuropa, Ostmitteleuropa*. München 1992. 376. – azért idéztem a hosszú német címet, mivel a régiókat övező és történetét végigkísérő terminológiai zavar mellett a cseh kutató sokkal tágabb Közép-Európa-elképzelését is dokumentálja. Amikor Měšťan professzor Közép-Európáról szól, beleérti Németországot is, Ausztriát is, viszont Erdélyt vagy Ukrajnát nem; s a kötetnek szlavista szerkesztői *Kelet-Közép-Európa* mellett *Nyugat-Közép-Európát* is tételeznek, a tanulmányok természetesen különbséget tesznek a földrajzi, a politikai és a történelmi „teret”, egyes tanulmányírók segédfogalomként tárgyalják viszont *Kelet-Közép-Európát*.) A följebb ismertetett nézetekhez egy erősítő és egy vitakozó megállapítást illeszttek. Leszek Szaruga szerint „mindenkinek megvan a maga Közép-Európája”. A bon mot a *Mitteleuropa. Traum oder Trauma*. Bremen 1985. kötetben látott napvilágot (ismét németül idéztem, mivel a magyar fordítás: Közép-Európa. Álom vagy trauma, nem képes visszaadni az eredeti szöveg morbid humorát). Annál szívesebben hivatkozom az

egykori román kultuszminiszter, Andrei Plesu bécsi beszédére, a romániai németek sok viszontagságot megért folyóiratából, a *Neue Zeitung* 1990. évfolyama 3–4. számának 96. lapjáról.

„Az osztrák Monarchia a XVIII. században Európának mintegy kisebb méretű foglalata volt. Németek, olaszok, magyarok, lengyelek, csehek, szlovákok, szerbek és románok éltek egy igen ügyes kormányzat alatt anélkül, hogy nemzeti sajátosságukat elveszítették volna.”

Nem szívesen foglalnék állást abban a kérdésben, hogy az egymással homlok-egyenest ellenkező nézetek közül melyiknek nagyobb, melyiknek kevesebb az igazsága, hiszen a napi politika „realitása” sokszor nem azonos a távlatos politika ritkán megtervezhető „realitása”-val (bár az aprómunka sosem teljesen eredménytelen), megint más minőséget képvisel a történelem, az irodalom, a pártpolitika „igazsága”, ritkán fedik egymást. Martinovicsék föderatív államideálja óta annyi szép terv, gondolat, kezdeményezés vallott kudarcot a kultúrák, népek egymáshoz közelítése, „rokonítása” terén; annyi sok magános és intézmények szorgalmazta elképzelés törekedett az ősök vívta harc békévé oldására, hogy ezek historikuma (vagy csupán elemzése) több doktori értekezést tölthetne meg tanulságos tartalommal. Annyi azonban bizonyos, hogy ha ennyit vitatkoznak egy fogalomról, ennyien kísérelnek meg elvontabb meghatározást adni, ennyi kezdeményezést ihlet meg, az mégsem lehet egészen halott, azt mégsem szabad eleve eltemetni. Még akkor sem, ha – mint ezt a múlt tanúsítja – föderációra, megbékélésre, kiegyenlítődségre, méltányos rendezésre néhány kétségbeesett vagy reménykedő írón-művészen kívül mindig a vesztesek, a történelem kárvallottjai gondoltak; a Birodalom trializmussá átformálásával a cseh nemzet egyenjogúságát igénylő Palacký, az emigrációban többnyire visszhangtalanul politizáló Kossuth (sajnos, a cseh kérdéstről írt tanulmányát sem hallgatta sem a magyar politika meg a közvélemény), a veszett fejsze nyelét menteni igyekvő Jászi Oszkár, majd az 1930-as évek „nagy illúzió”-sorozata; a szomorú halált halt Anton Straka, a szintén emigrációba kényszerült Bartók Béla, a Duna partján a vén „folyam-róka” Adytól elesett titkait továbbgondoló József Attila, a Nyugat áruulásába belehaló Karel Čapek munkája látszott veszendőbe menni, ha a politika árfolyamait tekintjük, és legfeljebb a kevesek által őrzött hagyományá nemesedésről hihetjük, hogy tartósabb, mint századunk „perc-emberké”-inek „dárídó”-ja.

Vekerdi László pontosan látja az antiutópiává süllyedés valós veszélyeit: „Máma Közép- és Kelet-Európát komolyan fenyegeti a lehetőség, hogy gigantikus monolitikus kaszárnyából komplett pluralisztikus pokollá alakuljon át.” Hašek Švejkjére hivatkozva állítja, hogy a Monarchia is válhatott volna ilyenné, ámde „a Monarchia sokfélesége inkább csak azért volt elviselhető, mert ha nem is tolerancia, legalább valami hanyag, sőt olykor egyenesen nagyvonalú nemtörődomség kísérte.” (*Tiszatáj*, 1992. 7. 49.) Csupán erősítésül hivatkozom Alois Woldan tanulmányára, aki a XX. századi lengyel irodalom kétféle Monarchia-értelmezésére hívta föl a figyelmet. Az egyik típusú a Monarchiát valóban a népek börtönének vélte, és a Vekerdi László emlegette kaszárnyát, kiképzőtábort rajzolta meg – mintegy szimbolikus helyként, olykor polkójárásként, mint például József Wittlin *A föld sója* című regényében. Más, főleg a Galícia-irodalomba sorolható alkotások egyfelől kedélyesebb, illetőleg humorosabb képet festenek a Monarchia hadseregéről, másfelől a „múltra irányuló utópia” szerint a nemzetek feletti állam kiegyenlítő szerepét méltatják. (*Tiszatáj*, 1992. 8. 74–78.)

Vekerdi László idézett tanulmányának még két gondolatát emelem ki. Az egyik Predrag Matvejevićtyel összhangban állítja, hogy „a sokféleség, a különállás, a partikularitás magában egyáltalában nem érték”. Altalában – természetem hozzá – divatos fogalmak mitizálása vezethet az elhasználdás, a közhelyszerűség irányában, s ezáltal nemcsak a fogalom értéke vesz el, hanem a fogalom mögött egykor létezett tartalom is gyanúba keveredhet. Lényegében ez történik manapság a Közép-Európa-fogalommal, hiszen a nosztalgikus-operettes Monarchia-idézés legföljebb a giccses Sissy-filmek nézőit kápráztathatja el. De legalább olyan jelentékeny a veszély akkor, ha egyes fogalmak önkényes kisajátítása történik meg, eredetileg jól hangzó, tartalmas fogalmak manipulációt szolgálnak azáltal, hogy hamis eszmerendszerbe kerülnek. A különállás: a nemzeti függetlenség gondolatrendszerében pozitív töltést kap meghatározott korszakokban, miképpen a homogenizáló törekvésekkel szemben a partikuláris – joggal – értékelődik föl. De – Vekerdi László gondolatmenetére hivatkozva – a partikuláris könnyen lehet „parciális”-sá, a kicsi, de az enyém gögijének kifejeződésévé, legfeljebb rész szerint igazzá. (Arany Jánossal együtt hiszem, hogy olyan kell, mi „mindig és egészben az”.)

A másik fontos megjegyzés alapján: amellet, hogy Nyugat- és Közép-, vagy Kelet-Közép-Európa hasonló vagy eltérő viszonyain kell gondolkodnunk, legalább oly mértékben Gazdag-Európa és Szegény-Európa ellentétén. A Nyugat nem sok gazdasági lehetőséget lát a jelenlegi marakodó, az egyes országokon belül (nem a Parlamentekben érdemi vitát folytató, hanem) civakodó, helyenként gyűlölködő pártok Szegény-Európájában. Szóbeszéd útján terjed az olyan példa, hogy a várva várt „nyugati” tőkésnek elkótyavetyélt gyár arra kellett, hogy a felvásárló beszüntesse a termelést, eggyel kevesebb konkurenciával kell így a piacon számolnia. Ebből azonban nem a külföldi tőke kiátkozása és kirekesztése következik, hanem a felelősségteljesebb és „szakértőbb” (dehogy, egyszerűen: szakértő!) privatizációs stratégia. Vekerdi Lászlóéval sok tekintetben hangzik egybe Sándor Iván bölcs megfigyelése. (*Tiszatáj*, 1992. 7. 56–58.) Észleli, miszerint „miközben a közép-európai (és kelet-közép-európai) kisnemzetek egymással vannak elfoglalva, valójában számukra (és számunkra) szinte mindent az dönt el, hogy az európai erőcentrumoknak mi a szándéka (gazdasági segítség, határkérdések, továbbá a kaotizálódások kiterjedésének megakadályozása, avagy a hátatfordítás, akár addig, hogy a zónát – mint korábban – a nagyhatalmi manipuláció terepének tekintik)”. S ebből következik egy másik észlelet: „Közép-Európa ma már újra negatív zóna Európa számára...” Az író-esszéista, a kor ütőerén kezét tartó, világosan látó Sándor Iván megkockáztatja tapasztalatainak végtanulságaképpen ama kijelentést: „El kell sajátítanunk a sokáig fontos megközelítések elfelejtésére való képességet, hogy közel kerülhessünk ahhoz az újdonsághoz, amelyben lehet, hogy Közép-Európa (történetének epilógusaként) végleg lemond önmagáról.”

Ha a magam szűkebb szakterülete felől gondolom végig Sándor Iván realista (s ezért optimistának aligha nevezhető) megközelítését, igaz a felől győződhetek meg. Hány iskolai tankönyvbe került „nemzeti” igazság jutott a lomtárba, a „csehszlovák” (így, egy szóba írva) irodalmi kontextustól a jugoszláviaisáig, mint megkülönböztető (partikuláris?) kultúra-egységig, a szerbhorvát testvériség gondolatáig. Irodalomelméleti fogalmakról tetszett ki, hogy a napi politikának alárendelt (s kevésbé elméleti, mint inkább elmélet helyett konstruált) tétel, amely megtanulásra és nem megvitatásra való. Továbbá: a közép-európai irodalomtörténet egy eleve „virtuális” szellemi együttes krónikája lehet csupán, mindmáig megíratlan, talán megírhatatlan, ha a sok előtanulmány, kísérlet, nekirugaszkodás nem biztatna reménnyel. S ha politikailag, gaz-

daságilag egyelőre egy Közép-Európai Egyesült Államok („keleti” Svájc?) messzebb áll a megvalósulástól, mint valaha, a „közép-európai szellemi együttműködés” vállalkozásként akkor sem reménytelen, ha térségünk nem mindegyik politikai-írója nevezetesen a toleranciáról vagy demokratikus meggyőződéséről.

Juhász Erzsébet és Pomogáts Béla egymástól függetlenül a leginkább a századforduló Monarchia-irodalmát idézik meg tanúnak a nagy perben: „elméletileg lehetséges Közép-Európának egy ilyen, értéktöbbletünket fitogtató értelmezése is” – írja Juhász Erzsébet (*Tiszatáj*, 1992. 6. 60.) Majd számot vet Danilo Kiš, Eric Hobsbawm nézeteivel, hogy Mészöly Miklósig jusson, és végkövetkeztetésként – kissé vigasztalónak szánt szavakkal a Vajdaság jelenlegi helyzetében – ekképp zárja naplószerű följegyzéseit: „Közép-Európa tagadása ma sokkal inkább következik önismerethiányból, mint néhány évvel ezelőtt. Ez a mostani azt látszik bizonyítani, hogy az eszmei totalitarizmus megszűnte után a vélt vagy valóságos nemzeti szabadság és önrendelkezés is járhat önismeretzavarral. Mindebből persze nem következik közvetlenül az, hogy helyes önismerettel rendelkezni e térségben annyi, mint közép-európainak lenni, de orientáció szempontjából a legmértvadász látószögnek látszik e tekintetben.” (Uo. 62.) Pomogáts Béla *Közép-Európa bizonytalan körvonalairól* értekezik (*Tiszatáj*, 1992. 9. 47–59.), a fogalom történetéről (és viszontagságairól) éppen úgy áttekintést adva, mint az integráció és dezintegráció lehetőségeiről. Írásának kulcsfontosságú fejezetében Trianon következményeit vizsgálja föl, teljes joggal hangsúlyozva, hogy „Trianon a közép-európai egységfolyamatok egyik legnagyobb akadályává vált”. Hiszen például a két világháború között még a gazdasági kapcsolatok szükséges növekedésének is útjában állt az egyik oldalról a revizionista, a másik oldalról a status quo-t őrző „retorika”; továbbá még a „szellemi termékek cseréje” (E. B. Lukáč kifejezése) is a hivatalosság állandó gyanújától kísérve működhetett a maga szerény kereteiben. A II. világháború után az ellentéteket ugyan erőszakosan elhallgattatták, de a protokollárisra szervezett kapcsolatok mögött kisebbségellenes indulatok parázslottak. S mint azt napjaink igazolják, csak a kitérés alkalmát lesték. A megannyi (többségében értékes) fordítás, a szintén többségében használható közös tanulmánykötet híjával találtatott a „bundás indulatok” mérlegén; az idegengyűlölet célpontjai ebben a régióban nem a gazdasági növekedésben, a zavartalan termelésben jelentékeny szerepet játszó vendégmunkások voltak, hanem az ősellenségnek kikiáltott „szomszédok”; a „mitológiai gyűlölet” (ez viszont a szlovák író, V. Mináč szerencsétlen kifejezése) a valaha egy országban, egy közigazgatás alatt élt-élő másik néphez, valláshoz tartozó, védtelen lakosság ellen irányult. Mitológiai nevezhető ez a gyűlölet annyiban, hogy szinte a bűnbakképzés rituális szertartása szerint megy végbe szerveződése, az észérvek nem hatnak az olykor orwelli „gyűlölet-hét” típusú megmozdulások kitervelőire. Pomogáts Béla rámutat arra, hogy a Monarchia romjain létrejött államok szétszakítottak és lehetetlenné tettek természetesen kialakult kisebb gazdasági területegységeket, városokat fosztottak meg „hátszáguktól”, mezőgazdasági termelőket vágta el közeli piacaiktól, „sajátos huszadik századi abszurdumként megjelentek a térképen az olyan vasútvonalak, amelyek mintegy a semmibe vezettek”. Tegyük hozzá, hogy a szimbólumok iránt érzékeny kelet-közép-európai olvasó, aki ráadásul Kafka műveiben is járatos, a régió jellegzetességeként éli meg a hirtelen megszakadó sínek árvaságát. A jelenben folyamatosan és erővel zajló dezintegrációs folyamatok – s ezt is pontosan látja Pomogáts Béla – a trianoni béke fölött elmondott ítéletekként foghatók föl, és talán egy tanulási folyamat kezdeteinek, jóllehet, egyelőre a tanulatlan tanárok nádpálcát suhogtatva

fitogatják erejüket, és diadalmas ábrázattal akarják elhíttetni nemzetvezető elhivatottságukat. Heiszler Vilmos politikai-történeti elemzése (összhangban a Közép-Európa-diskurzus résztvevőinek vélekedésével) a perspektívátlanságból következő, ismételten hangoskodással leplezett szorongásokra mutat rá; „médiaháború, acsarkodások, munkanélküliség, infláció”, sorolja Szegény-Európa gyermekbetegségeit, félelem a bevándorlóktól, újabb határsorompók emelkedése a határok spiritualizálása helyett...

A helyzetelemzésekből inkább szomorú, mint vidám hangok hallhatók ki. S ez Közép-Európa 1993-as helyzetét, torzalkodásait, külső és belső bizonytalanságait tekintve indokoltan mondható. Ismét, mint mindig – még mindig? – költő siet segítségünkre, hogy megfogalmazhassuk, miért évszakunk még „rosszkedvünk tele”? Faludy György római kalandozásának nagyszerű termése a *Róma, 1992.* című költemény. Magán viseli a letisztult, a nyelvi bravúroktól, csillogásoktól megszabadult, a szinte az élőbeszéd természetességét rímbe-időmértékbe (többnyire jambusokba) foglaló költő versbeszédének jellegzetességeit. A költő Rómában jár, figyeli a rómaiakat. S miként Közép-Európa-diskurzusunk tanúságtevőitől is következtetéseiket idéztem, szólaljon meg a Faludy-vers záróakkordja:

*Szörnyen irigylem őket. Nem tűzték fel
bal mellükre országuk bánatát,*

*nem érdekli őket, hogy ki a lombárd,
a görög, a germán, a római,
a zsidó vagy a gót, és nem gondolják,
hogy kiháló nemzetség fiai,*

*nem szomorkodnak elvesztett csatákon,
a jövődtől nem várnak csodát,
a valóság nekik más, mint az álom,
de pontosan tudják, hogy kicsodák.*

(Forrás, 1993. 2. 1–2.)

Juhász Erzsébet a „sérült nemzettudat” kifejezéssel él (*Tiszatáj*, 1992. 6. 63.), majd ezt írja: „Itt tengődünk valamennyien az egymásnak feszülés gyilkos poklában. A sartre-i egzisztencialista tétel, miszerint a pokol: a másik ember, kelet-közép-európai változatban: a másik nemzet.” Pomogáts Béla Trianon helyesebb megítéléséhez szolgáltatja adalékát: „A szomszédos országok területi nyereségei nagyon is látszatnyereségek voltak, minthogy később ezek okozták a térség elszomorító politikai lezülését, pontosabban azt a folyamatot, amely által a közép-európai térség valósággal játékszerré vált a nagyhatalmak kezében.” (*Tiszatáj*, 1992. 9. 56.) Ez viszont visszavezet Faludy pontos verséhez. A rómaiak „tudják, hogy kicsodák”; régióinkban viszont bőséggel akadnak önjelölt nemzetmentők, akik kisajátítanak a jogot: ők neveznék meg – a maguk fogalmazta kánon alapján: ki a magyar, a horvát, a szerb, a szlovák, a cseh, a lengyel, ki ellenség és ki a társ; a „mit ér az ember, ha magyar? adys kérdését, a „mi a horvát?” krlezái töprengését eltorzítva, tudatosan félreértelmezve, meghamisítva hangoskodnak. Egyben jelezve, miféle téveszmék jegyében inflálódnak ismét a fogalmak; mily elérhetetlen távolságba kerül megint az, ami 1989–1990-ben még reménykedésnek, fejledezni készülő valóságnak látszott.

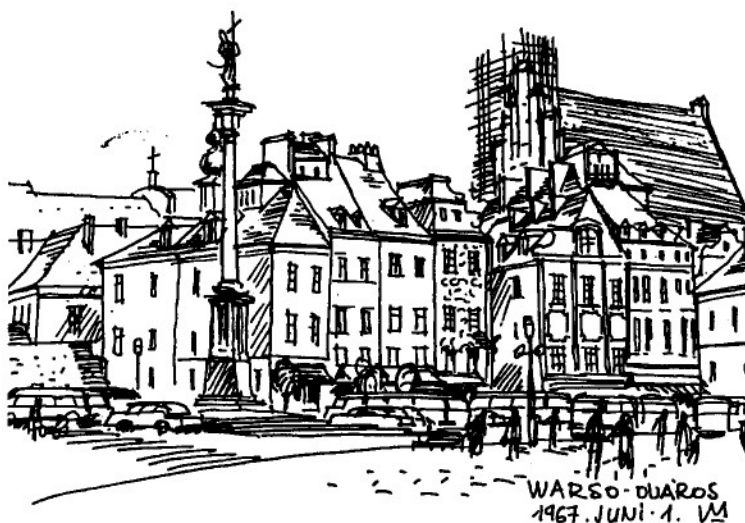
Nem tölt el vigasszal, hogy az elemzés újra csak a kelet-közép-európai párhuzamosságokat mutathatja ki; hogy Juhász Gyulát megidézve a magyar költő sóhajának véres időszerűségét állapíthatjuk meg. Szeged poétája a szerb költővel töltött nagyváradi napjaira emlékezik, *Magyarok, szerbek: emberek* című 1919-es cikkében. Teodor Manojlović Ady Endre verseit, Emőd Tamás meg Manojlovićét fordította németre. „Bizony jó volna – bukik ki Juhász Gyulából – megint együtt ülni a váradi teraszon, a vörös hold alatt, békén, boldogan, még mindig fiatalon, kezet fogni és ünnepelni a szolidaritást, amely ledönti a vámsorompókat, összetöri a szuronyokat és megcsinálja, amit ezer háború és millió áldozat nem tudott: a munka és az alkotás szent szövetségét, ahol nincsenek kis népek és nagy népek, *csak népek vannak.*” Az idézetek bőséggel szaporíthatók: a Közép-Európa létét féltők, a meggyötört régió jövőjén aggódók, az utópiába hajló tudósi vagy publicisztikus töprengések. De nem kevés a „gyújtogató, csóvás ember”-ek száma sem, akik nemzeti szorongássá puffasztják a maguk kisebbrendűségi érzését, népcsoportok testén átázolni kívánó hatalomvágyukat Közép-Európa és a közép-európai gondolat szétdúlása árán is kielégíteni kívánják. A világpolitikai és világgazdasági helyzet egyelőre nem kedvez a virtuális Közép-Európa elkötelezettjeinek, a tudósok és művészek „köztársasága” halvány és óvatos rokonszenv-megnyilvánulásokat könyvelhet csupán el, olyanokat, amelyek nem kötelezik a hatni képes politikusokat (van ilyen?) az eredményekkel kecsegtethető, jóllehet, kockázatok rejtő fellépésre.

A német tényezőit számításán kívül hagyó Közép-Európa sosem volt, sosem lehetett politikai realitás. Amikor viszont a németországi érdek határozott és egyértelmű közép-európai orientációt igényelt, Németország gazdasági és katonai túlsúlya kétségeket ébresztett a régió kisebb nemzeteinek gondolkodói körében a szorosabbra fűzendő kapcsolatok hasznát illetően. Viszont – és erre Heiszler Vilmos utal – a jelen helyzetben a régió államai közül nem egy törekszik a német gazdasági jóindulat megnyerésére, jóllehet, a mégoly önzetlen (és teljesen bizonytalan) német gazdasági részvétel sem pótolhatja a gazdasági átszervezés számtalan nehézséget okozó munkáját, és nem hitelteleníti azok felfogását, akik a régió államainak érdekegyeztetésében, sokoldalú együttműködésében lehetőséget és kölcsönös hasznot vélnek fölfedezni. S ha esetleg a Nyugat oly hátsó gondolattal igyekezett volna a visegrádi hármak (négyek) laza szövetkezésének támogatására, hogy ennek révén mentesítse magát az igényelt és szükséges (mindenekelőtt kézzelfogható) segítségnyújtástól, ez legfeljebb a Nyugat szándékait minősíti (ha voltak egyáltalában ilyenek), nem pedig a közös érdekek együttes képviselőit indokoltságát. Más kérdés, hogy éppen az irodalomban, az irodalomtörténeti és a történeti kutatásban a századforduló iránt föltámadt és már jó ideje tartó, nem lanyguló érdeklődés a soknemzetiségű állam alaposabb megismerésére irányul, az irodalomtörténet pedig azt a szellemi örökséget kívánja keletkezésétől máig tartó és talán a jövőbe átnyúló utóéletéig követni, amely a hétköznapi élet egyes jelenségeiben éppen úgy tetten érhető, mint az igényesebb művészi alkotásokban: egy életforma és egy világerzékelés historikuma tanúsítja egy valaha volt Közép-Európa szellemi létét; s ha a ma irodalma ugyan valóban nem előharcosa a Pentagonale vagy Hexagonale gondolatának, a szellem közép-európai birodalmának föltámasztása mégis régióinkban találta meg világvisszhangot kiváltó képviselőit; itt lelt hívekre és vitató felekre, itt vált utópiává és antipolitikává; és tegyük hozzá, hogy régióink meghatalmazott és rendkívüli szellemi nagykövetei, Aleksandar Tišma, Danilo Kiš, Hrabal, Drago Jančar, Mézőly Miklós, Esterházy Péter, Nadas Péter, az osztrákok közül kiváltképpen Peter

Handke éppen régióink irodalmi és nyelvi sokszínűségét fölmutatva, a közép-európai történelem tanulságait groteszk történeté fordítva szólnak anyanyelvükön, szólnak egymáshoz Közép-Európa népeinek nyelvén, váltakozó sikerrel Németország könyvkiadóinak segítségével, időnként francia vagy angol nyelvű tolmács közvetítésével. Pontosan lokalizálható történetek szólnak a közép-európai és kelet-közép-európai életlehetőségekről, a nemzeti tudat zavarairól, a „hamis realitás”-ról, a rossz paktumokról, az egyes ember lépéskényszereiről – de a „sajátosság méltóságá”-ról is. Arról nevezetesen, hogy a partikuláris nélkül az egyetemes, az általános üressé válhat, meg arról, hogy önmagát csonkítja meg Európa, ha megfélemezik Európa kevéssé szerencsés sorsú régiójáról, régióiról.

Közép-Európa: ma nem politikai realitás. Gazdaságilag egyelőre csupán a KGST-ben osztott-kapott sebeket nyalogatják a nyalogatás szakemberei, a piacvesztést, a csődöt, a fizetésektelenséget hangoztatva. A nagyhangú ideológusok a *nemzetegyniség* önerőre támaszkodó kifejtését ígérik anélkül, hogy jól körvonalazható és a megvalósíthatóság esélyeivel rendelkező programmal állnának elő. Már Petőfinél is ezt olvashattuk pedig: Minden Demoszthenésznél szebben beszél a tett... Úgy tetszik azonban, hogy a tett (ismét?) a szellem embereire vár, nekik kell posztmodern bástyáik, idézethalmaik, szövegköziségük mögül vállalni annak *kimondását*, amit a politikusok nemigen tudnak, nemigen mernek *megtenni*. A szellem emberének csekély a lehetősége, hogy eljuttassa üzenetét azokhoz, akikhez kellene. Így Közép-Európa csupán megálmodott álm, történeti-irodalomtörténeti irányzatok, korszakok színhelye, remény, talán jövő is, ébren tartandó hit. Az egység felé botorkáló Európában egyként *Traum* és *Trauma* (álm és trauma), de mindenképpen (ismét) az egész világ számára fontos mondandók, fontos művek jobb sorsra érdemes műhelye.

Szeged, 1993. február.

WARSO-DUROS
1967. JUNI. 1. VI